

Filozófia és vallás.

A szellemi művelődés történetének egyes korszakait igen híven jellemzi az is, hogy milyen volt a viszony a filozófia és a vallás között. Ez a két szellemi nagy hatalom az évezredek folyamán csaknem mindenkor szembekerült egymással s egyik a másikat többé-kevésbé igyekezett elnyomni. Ez az ellentét egyfelől jó volt, mert talán legerősebb rugójává lett a szellemi haladásnak, másfelől azonban fatális szerencsétlenség, amelynek lehangoló hatásai a művelődésnek csaknem egész folyamata alatt érezhetők voltak és ma is érezhetők.

Amíg az ellentét elvi magaslaton állott, addig elviselhető volt, midőn azonban a filozófia és a vallás viszonya politikummá lett s a társadalom legszélesebb rétegeire kiható világnézeti harccá fajult, akkor végzetessé vált, mert válaszfalakat emelt az emberek közé, ahelyett, hogy egyesítette volna őket. A kölcsönhatás egészséges eredményei helyett, amelyeknek az emberi lelkek felemelését és közelebb hozását kellett volna elősegíteniök, az történt, hogy amikor a filozófia behatolt a vallás testébe, dogmák keletkeztek a vallásban, amikor pedig a vallás hatolt be a filozófia testébe, dogmák keletkeztek a filozófiában. Nagyon ritka a kivétel ebből a korszakok szerint egészen sajátosan megismétlődő jelenségből. Minden, ami egyszer dogma, megkötöttséget jelent a szellemi világ fejlődésében. Olyanforma, mint a horgony, amely megköti a hajót és tovább nem ereszti. A hajó horgonyát azonban fel lehet szedni, vagy ha nem mozdul, a vasláncot, amely tartja, el lehet fűrészelni. Az emberi gondolkodás dogmái azonban a vallás és a filozófia terén egyaránt sokkal szívósabbak, szinte mozdíthatatlanok. Elismerjük, hogy a dogmák alkotása szükségszerű jelenség a szellem életében. A szellemi világ hullámai olykor szertelenek és ellenállhatatlanul viharosak; kell, hogy legyenek olyan nyugvópontok, olyan megállásra kényszerítő kijegecesedési centrumok, amelyek körül leülepedik, megnyugszik a lelki forrongások vihara. Örökéletű dogmákat azonban nem ismerünk. Minden dogma a fejlődés fonalán

időnkint szükségszerűen képződő csomópont, nyugvóhely. De épen azért, mert ilyen, mindig csak részleges igazságot mutat és sohasem az igazság teljességét. Már pedig az igazság teljességére való törekvés meggátolása, a szellemi élet természetének és eredeti jelentésének megcsonkítása.

A filozófiának mindjárt a kezdete a vallásos hittel szemben táplált kételkedésből indul ki a görögöknél. A filozófia megizmosodása a görög néphit elgyöngülésével karöltve jár. A középkorban a kettő közötti viszony az egyház befolyása következtében a vallás javára billen. A középkori vallás túlnyomó részben a dogmákban való hitet jelenti s a filozófia a dogmák alátámasztására szolgál. Csak itt-ott üti fel fejét egy-egy misztikus áramlat, amely többet és bensőségesebbet követel, mint amit a dogmák nyújthatnak. Luthernél a hit ismét központi jelentőséget nyer. Lassankint azonban a humanizmus befolyása következtében a protestantizmusban is kezd a filozófiai elem túlsúlyra jutni, dacára a piétizmus ellentálló törekvéseinek. A XVIII. század végén a felvilágosodás és a racionálizmus annyira megerősödik, hogy a vallást kezdi teljesen háttérbe szorítani. A zavar és a kavargás teljes lesz, amikor fellép *Kant*, hogy rendet csináljon s a fogalmakat, amennyire lehet, tisztázza s a vallás és a filozófia határvillongásait megszüntesse. Kant közreműködésének köszönhető, hogy a XIX. század elején megindul a vallásnak, mint önálló lelki tüneménynek a kutatása. Most már világossá lesz, hogy a filozófiának és a vallásnak egymás mellett megvan a maga külön helye az ember lelki világában. Elsősorban Schleiermacheré az érdem, hogy a vallás önálló jellegét nemcsak sikerült kidomborítania, hanem az ő mélységesen vallásos egyéniségének súlyával és intuitív erejével az őt megfelelő megvilágításba állította. Ám a humanizmus eszmevilága továbbhatásának s különösen az individualizmus nagy fellendülésének következtében állandóan megmarad a törekvés arra, hogy a vallást, tüneményének lehető leegyszerűsítésével, ismét elfilozófálják, vagy egyszerűen megtagadják létjogosultságát (Feuerbach, Nietzsche). A század közepe táján s harmadik negyedében erőre kapó matérializmus, mely már Comte Ágoston fellépése óta állandó erős tendenciával tör útát magának, szintén arra törekszik, hogy a vallást jogaiban megcsorbítsa vagy megszüntesse (Haeckel). Amennyiben pedig mégis szükség volna a vallás beiktatása után mutatkozó hiányt pótolni, megpróbálja sajátos természettudományos világnézetét vallássá emelni (Ostwald). Mindezzel szemben a század

második felében a vallás történetének tömegében, de minőségében is mindinkább gyarapodó adattára s mellette a valláslélektannak különösen Amerikában, de az európai kontinensen is rohamosan fellendülő munkávevése annyira igazolták a vallásnak, mint önálló történeti ténynek és sajátos lelki megnyilvánulásnak létezését és fennállását, hogy napjainkban már mindinkább apadóban vannak azok a kísérletek, amelyek a vallást valamelyes filozófiai konstrukcióval akarnák helyettesíteni, vagy pedig a filozófiát úgy tüntetni fel, mint amely a vallásnak ellensége.

Ha a vallás az érzés és az egyéni lelki élet keretén belül maradhatott volna, akkor mint teljesen különálló, sohasem kerülhetett volna ellentétbe sem a filozófiával, sem a tudományokkal, de általában más társadalmi tényezőkkel sem, amilyen pl. a politika. A vallás azonban nem mint sajátos — sui generis — lelki mozzanat jutott érintkezésbe az említett tényezőkkel, hanem mint az egyházak hite, dogmája, szóval mint a társadalmi berendezkedésnek egyik intézményes formája. A dogma azonban — mondja Sabatier¹⁾ — már nem mutatja a vallást a maga tiszta állapotában. Itt a vallásos érzés már különböző filozófiai és történelmi termékekkel vegyülve jelentkezik, amelyek mindig annak a történelmi és kulturális korszaknak a szülöttei, amelyben keletkeztek azzal a céllal, hogy a hitet a maguk módja szerint magyarázzák meg.

A másik oka annak, hogy az ellentét kifejlődött, abban kerekesendő, hogy a hitet mindig nyomon követték, illetve a hittel együtt születnek a rítusok és a szimbólumok. A rítusok túléltek a hitet, úgy, hogy sokat közülük teljesen hitetlen emberek is megtartanak. A munkás, — mondja Le Bon²⁾ — aki nem igen hisz már, mégsem tekinti magát komolyan házasnak, ha nem jelenik meg a templomban is és bizonyos zavart érzéssel megy a polgári temetések után. Az ősi rítusok összekötik halottaival. A pap latin beszéde, a hétezer év óta ismételt liturgikus mozdulatok és imák összekötik a mai elhunytat a múlt valamennyi halottjával.

A vallások kialakulásánál tehát vannak olyan együttjáró tényezők — a dogmák és a rítusok, amelyek a vallásos hiedelmek fejlődési folyamatát nagyban hátráltatják. Dogmák a tudományban, a filozófiában is vannak, ámde ezek szükségképen megdőlnék olyan igazságok felmerülése esetén, amelyek kizárják és lehetetlenné teszik

¹⁾ A. Sabatier: Die Religion und die moderne Kultur. Freiburg 1898. 15. stb. lapok.

²⁾ V. ö. Le Bon: Az igazságok élete. Budapest. 5. §.

további fennmaradásukat. Nem így a vallási dogmák. Ezek úgy vannak beállítva, mint örök időkre szólók s fenntartásuknál az isteni és emberi tekintélyre egyaránt hivatkoznak, elfelejtven azt, hogy az ember minden időben csak a maga lelki fejlettsége és adottsága szerint képes az isteni igazságot felfogni s így a dogmákat is az ember csinálja a maga tudása és szellemi fejlettsége szerint.

A rítusok és szimbolumok szerepe a vallásnak a tudománytól, a filozófiától való feltűnő elmaradásában úgy magyarázható, hogy a vallások a rítusok és szimbolumok által kollektív jelleget öltenek, vagyis mély gyökeret eresztenek a népek lelkében s a néplélek ismert konzervatívizmusa, a hagyományokhoz való sokszor mozdíthatatlan ragaszkodása következtében annyira állandósulnak, hogy minden fejlődésnek mereven útját állják. (Le Bon i. m. 4. l.)

A vallás fölött tehát, mint látható, bizonyos vele többé-kevésbé összetartozó tényezők olyan uralmat gyakorolnak, amely rendkívül megnehezíti, szinte lehetetlenné teszi a vallásnak a filozófiával, a tudománnyal s általában a kultúrával lépést tartó fejlődését. A filozófia normális körülmények között nem tűr meg magán olyan korlátokat, amilyeneket a vallás, természeténél fogva, könnyebben elvisel. Innen az összeütközés, amely a kettő között a történelem folyamán oly gyakran fölmerült akkor, amikor a vallás mellett más kultúrális tényezők is felléptek a társadalomban. Ahol a vallás ma is kizárólag egyeduralkodó és centrális társadalmi tényező, mint keleten több helyt, ott nincsen ellentét a vallás és a tudomány, illetve a kultúra között. A kereszténység kebelében azonban megvan; itt sem lenne meg azonban, ha a vallás fejlődését késleltető mozzanatok elveszítenék erejüket s helyüket a kereszténységnek, mint hitnek és vallásnak valóban egyetemes érvényű és örökérvényű nagy igazságai foglalnék el; azok a nagy igazságok, amelyekben keresztül Isten közvetlenül szólott az emberiséghez Jézus útján. Mindaddig azonban, amíg párciális értékű és érdekű „tanok“ foglalják el a főhelyet, meg fog maradni a kiáltó ellentét a vallás és a nem vallás között, beleértve ez utóbbi kifejezésbe a tudásnak és a kultúrának mindazokat az eszközeit, amelyek az emberiség előbbrevitelének szolgálatában állanak.

I.

Ezek után meg kell világítanunk azokat a jellegzetes vonásokat, amelyek a vallást és a filozófiát közelebről meghatározzák.

Kutatásunk területét nem fogjuk részletről-részletre bejárni, hanem a főbb pontok kiemelésével megvilágítani.

A filozófia célja a tapasztalat megértése és elrendezése. Ennek a tapasztalásnak — mint tudjuk — két forrása van: az *érzékiesség* és az *értelem*. A kettő szorosan egymáshoz tartozik s egymást kölcsönösen kiegészíti. A vallásos tapasztalat nem támaszkodhatik sohasem az érzékiségre, hanem legfennebb az értelemre. Az a vallásos tapasztalás, amely az érzékiségre is kíván támaszkodni, nem nevezhető komolynak és megbízhatónak. Marad tehát az értelem. Ámde az értelem, mint tapasztalati forrás, elsősorban az érzékiségre, mondjuk, a szemléletre kíván támaszkodni a megismerésnek egy pár egészen speciális területét kivéve, ahol a szemlélet inkább zavarólag, mint megvilágosítólag hat. Ilyen területek: a tiszta logika, a matematika és a geometria. Mikor azonban az értelmet jelöljük meg a vallásos tapasztalás egyik forrása gyanánt, kizártuk azt a lehetőséget, hogy a szemléletre támaszkodjék.

Ha az értelmet tekintjük a vallásos tapasztalat kizárólagos forrásának, akkor megkapjuk az értelem vallását. Az értelem vallása hisz abban, ami az értelem erejével és segítségével megmagyarázható. Senki sem tagadja, hogy az értelemnek nincsen és nem lehet szerepe a vallásban; azonban már első pillanatra belátható, hogy soha sem fogja a teljes vallást adni, hanem annak csak egy megtört visszasügárgzását. A vallásos tapasztalatnak, amint ezt a vallás lényege, célja önként étetődőleg bizonyítja, kell lennie egy másik forrásának s ez nem más, mint az *érzés*. *Schleiermacheré* az érdem, hogy a vallásos tapasztalatnak ezt a forrását öntudatra emelte s úgyszólván a köztudatba bevitte. A vallásnak ép oly lényeges része az érzelem, mint az értelem, sőt, azt mondhatjuk, hogy az alap, a lényeg az érzelem. Amilyen alapvető szerepe van a filozófiai tapasztalásban az érzékiségnek, a szemléletnek, ép oly alapvető szerep jut a vallásban az érzésnek. Ez a gondolat különböző formában, de csaknem mindenütt kifejezésre jut mindazoknál, akik a vallás tüneményét vizsgálat tárgyává tették. Így pl., hogy csak egyet említsünk: W. James szerint az, ami a vallást vallássá teszi, az „isteni“ jelenlétének *megérzése*, az *érzékfeletti valóságának meg-* tapasztalása.

Ebből már most sokféle következményt vonhatunk le a vallás lényegére nézve. Ilyen pl. az, hogy a vallás közvetlenebb, mint a filozófiai megismerés, mert az érzés közvetlenebb, mint az értekek és a szemlélet útján való tapogatódzás. Következik továbbá ebből

- az is, hogy a megismerés szempontjából sokkal bizonytalanabb és kevésbé bizonyítható az, amit a vallásos tapasztalás útján nyerhetünk, mint amihez az érzéki szemlélet útján jutunk hozzá. Ez a két következmény ellentétesnek látszik az első pillanatban, de még sem az, ha jól meggondoljuk.

De menjünk tovább. Jamesnek előbb adott állításában nemcsak az van benne, hogy a vallás érzés, hanem hogy az isteninek, az érzékfelettinek a megérezése. Itt tehát már bennfoglaltatik a val-

lásos tapasztalás tárgya: Isten, aki érzékfeletti. Ezzel megvilágosodik még inkább, hogy miért nem lehet az értelem a vallásos tapasztalásnak kizárólagos forrása. Azért, mert ennek tárgyát csak az érzélem garantálhatja az értelemnek. A megismerés tárgyának túlnyomó nagy részét az érzéki szemlélet szolgáltatja. A hiányzókat az értelem a magából ezekhez hozzáadja. Az azonban, amivel az értelem ilyen módon a szemléleti tapasztalást kiegészíti, nem valóság, hanem az értelem alkotása (pl. az oktörvény). Az értelem nem alkothat meg magából egy valóban létező tárgyat. Istennek valóban létezőnek kell lennie, másként elgondolhatatlan. Ámde éppen ezért az értelem nem alkothat Istent, legfennebb fogalmat Istenről. Magát az Istent csak a vallásos érzés adja teljes valóságában. Itt van a lényeges különbség a vallásos és a filozófiai tapasztalás között s ebben az alapvető különbségben tulajdonképpen minden benne is foglaltatik.

Hogy már most Isten, aki érzékfeletti, tér és időn felül álló, megközelíthető legyen számunkra, meg kellett találnia az emberi vallásos érzésnek azt a fogantyút, amely ezt a nagy ismeretlent velünk megismerteti. Ez a fogantyú az, amit kijelentésnek neveznek. Isten magát kijelenti s ezen kijelentés alapján a mi vallásos érzésünk valósággá s egyúttal emberi értelmünk számára is ez úton megérthető lesz. Martineau szavai szerint mi az isteni kijelentést is mindig csak a mi emberi eszközeinkkel tudjuk fölfogni. A kijelentés mindig egyéni s minden ember lelkében meg kell, hogy szülessék, mert csak ez által az egyéni, lelki és szellemi munka által lesz igazán valósággá. Azok, akik a maguk fejlettebb vallásos érzülete révén az isteni kijelentésnek magasabb, tisztább és tökéletesebb formájához jutottak el, mint más embertársaik, sohasem a nekik személyesen szóló kijelentést akarták ráerőszakolni embertársaikra, hanem igyekeztek másokban is kifejleszteni és megerősíteni azokat a vallásos diszpozíciókat, amelyek az embert általában képessé tehetik az isteni kijelentés megérezésére és fölfogására. Önként következik

ebből, hogy a kijelentés nemcsak örök, hanem egyénenkint újja kell születnie, hogy az illető számára valóban forrásává lehessen az Istenhez kapcsolódó vallásos érzésnek.

Brunner Emil 1927-ben megjelent *Vallásbölcseletében* a következőket mondja: a filozófia a vallással megegyezik abban, hogy mindkettő a lét és az élet teljességére irányul. De különbözik abban, hogy a vallás nem módszeresen végrehajtott gondolkodás útján, hanem a kijelentés alapján adja meg a feleletet a végső kérdésekre (6. l.). A vallás a kijelentésen alapul. Eddig teljesen egyetértünk vele, de már azt, hogy isteni kijelentés egyszer volt és hogy nincs történelmi folytonosság a kinyilatkoztatásban — történelmileg és lélektanilag teljesen érthetetlennek találjuk. Csodálatos szerzőnek ez az ortodox kijelentése már azért is, mert fennen hirdeti, hogy nincs kétféle igazság t. i. egy az ész és egy más a kijelentés számára. Előbbi felfogása épen ellene szól, mert hiszen, ha csak egy kijelentés volt, a bibliáé, akkor ez az egyik igazság, amit pedig az emberi ész gondol, az a másik igazság.

A kijelentés és az ész között — szerinte — háromféle viszony lehetséges: *a)* hogy a hit az észben benne foglaltatik, *b)* hogy az ész a hitben foglaltatik, *c)* hogy a kettő különböző. Az első lehetőség az ideáлизmus alapgondolata, amely az észben az isteni kijelentést is megtalálni vélte. Ez elesik. Az utolsó elesik azért, mert nincs kétféle igazság. E szerint maradna a közbelső állítás, mint egyetlen helyes, hogy t. i. az ész a hitben foglaltatik. Annyira naivnak és idejét multnak tartjuk ez a felfogást, hogy tovább nem is foglalkozunk vele. *Brunner*, aki egy előbbi művében (*Erlebnis, Erkenntnis, Glaube* 1921.) korunk egyik legkiforrottabb vallásos elméjének bizonyul, ez újabb művében egészen egyoldalú.

A vallásos tapasztalásnak eddig vázolt részleteit azonban még teljesebbé kell tennünk. Eleddig a vallásos tapasztalatnak két forrására mutattunk reá: az egyik az érzelem, a másik az értelem. Az érzelem a tudat magába zártságára útal, vagyis más szóval, minden megézés, még ha az vallásos és Istenre vonatkozó megézés is, a lehető legbensőbb ügye az egyénnek, ezért általában immánensnek nevezik. Az immánencia számára Isten a lélek mélyén lakozik „in der Unendlichkeit des Gefühls“, ahogy *Schleiermacher* mondja. Itt nem a dogmák határozzák meg a vallást, s általában a vallás semmiféle idegen elemmel nem keveredik. Legfennebb azt mondhatnók róla, hogy túlságosan esztétikai természetű.

A vallásos tapasztalás másik forrása az értelem, már az egyénen,

● az egyéniség belső életén túlra útal, arra, amit a filozófiában tránszcendensnek, az érzéki megismerés határain túl állónak neveznek. A tránszcendencia álláspontján a vallás keresi Istent az egyénen kívül, tárgyi mivoltában és adottságában. Itt egy, a gondolattól független reálitásról van szó. Isten s a vallás tüneményeinek tárgyasítása, amely a tránszcendens álláspontnál a főcél, az értelmi megfejtések, a teológiai dogmák egész sorozatát hozza létre.

A két álláspontot, amely tulajdonképen ellentétes, egy harmadik hidalja át, amely a vallást nem tekintí sem tisztán belső ügynek, sem pedig olyannak, amely kimerül a tapasztalatonküvülségben. A tudatnak van egy harmadik feszültségi állapota, vagy mondjuk, tevékenysége, amely az *akarathban*, a valami felé való törekvésben nyilvánul meg.¹⁾ Épen ezt kívánjuk kiemelni és ezzel akarjuk kiegészíteni a vallásos tapasztalásnak az eddigiekben nyert szerkezeti képét. Maga az érzélem és az értelem együttvéve sem adja a vallás teljességét. Ott van még az örökös küzdelem, a törekvés a jobb, a tökéletesebb, az isteni felé. Mig az érzelmi és az értelmi elem a vallásos tapasztalás tartalmi részének mondható, addig a megújhódásért, a vallás megszületéséért való lelki küzdelem az a forma, amelyben a tartalmi mozzanatok kifejlenek. Ez a forma a vallásnak megadja erkölcsi karakterét s így azt mondhatjuk, hogy a legegyszerűbb vallásos megnyilatkozás is többékevésbé reá van útalva az ethikumra. Ez könnyen megérthető a vallás természetéből. A vallás soha sem lehet theoria, mint a filozófia; a vallás mindig életfolytatás. A filozófia alapján is lehetséges életfolytatás, ez azonban elsősorban mindig a kontemplatív gondolkodás eredménye, amely kétségtelenül sokszor fölemelkedhetik a vallás magaslataira, mint a plátonizmusban s másutt is, de soha sem lesz tisztán vallássá. Sőt lehetséges az is, hogy a filozófiai világnézet megszabja az élet egész erkölcsi irányzatát, tehát életfolytatás lesz, mint amilyen volt pl. a stoicizmusban is. Ám ennek az életfolytatásnak a rugói mégis csak theorétikus jellegűek voltak s maga az életfolytatás sem állott és áll egyébből az ilyen természetű egyéneknél, mint az életnek elteoretizálásából, elvonttá tevéseéből. A vallás épen az az elem, amely feloldja, megpuhítja a lelki életnek azokat az elemeit, amelyek megkötnek, lenyűgöznek s elméletív akarják tenni magát az életet, amely épen ellentéte minden theoriának.

¹⁾ V. ö. mindezekre nézve E. Przywara: Religionsphilosophie, Berlin 1927. 4. skk. lapok.

Mi a filozófia célja? A tapasztalati világ megértése; és mi a vallás célja? A szentség megközelítése, a szentté levés, lelki újjá-
születés, az újból való teremtődés. A vallás célja nem az etikum, a vallás nem erkölcsöt akar teremteni. De az a mód, ahogy a vallás a maga sajátos célját az egyén lelkében meg akarja valósítani, szükségképpen etikai formában történik. Semmiképpen sem kívánjuk a vallást az erkölcsiséggel összezavarni, de reá akartunk mutatni arra a legmélyebb lélektani gyökerre, amely a kettőt egymástól soha sem választhatja el teljesen. Ezért van az, hogy Jézus, aki testestől-lelkestől vallásos egyéniség volt, etikai úton és erkölcsi módszerekkel akarta fölépíteni az Isten országát, soha sem tévesztve szem elől a központi vallásos gondolatot. A vallás és az etikum egymásra utaltságának tulajdonítható, hogy az emberiség igazán nagy vallásos egyéniségei nemcsak látnokok, kinyilatkoztatások kinyilvánítói, hanem nagy tanítók is voltak, akikben a próféta, látnoki erő egyesült az etikai alapon álló tanítási és rávezetési művészettel. A vallásos elmélyedés az élet etikai fölfogásában lesz testté. S ennek így is kell lennie mindenütt, ha nem akar valaki félszeg egyoldalúságokba esni.

Ime tehát a vallásos tapasztalásnak az *érzelmi és értelmi* alapján kívül van egy harmadik forrása, amely az élet etikai fölfogásába nyújtja gyökerét, amely tehát apellál az emberi léleknek arra a tevékenységére, amit *akaratnak* nevezünk. Érdekes megjegyeznünk azt, hogy a vallás erkölcsi oldalának kidomborítása az újabb irodalomban elsősorban filozófusoknak köszönhető. Fichte vallása még túlzottabb mértékben hangsúlyozza minden vallásos törekvés etikai karakterét. A Windelband Rickert-féle u. n. baden iskola viszont arra törekszik, hogy az emberi akarat minden törekvésében és etikai értékelésében meglássa és fölfedezze a vallásos elemet, amelynek következtében minden törekvés végő céljául a szentségest, az istenit kell felismernünk. Az értéknek elsősorban erkölcsi jellegű fogalma mind nagyobb jelentőséget nyer újabban a vallás területén is, ahol egész vallási színezetűvé lesz s végső eredményben Istenben találja meg megvalósulásának teljességét. Mindez csak arra mutat, hogy az etikum igen jó összekötő szálnak mutatkozik nemcsak a vallásos tapasztalat érzelmi (immánens) és intellektuális (tránszcendens) alkotó részei között, hanem a filozófia és a vallás között általában is. Mindez pedig ismét csak azt igazolja, hogy ha kitépjük az etikai szálakat az emberi lélekből, nemcsak a vallás és a tudás lesz egyaránt

megcsonkítva, hanem széthull az emberi lélek rendjének díszes épülete.

Ezzel a kiegészítéssel, úgy véljük, hogy sikerült rámutatnunk azokra az alkotó részekre, amelyek a vallásos tapasztalatot teljessé teszik. Megállapításaink élénken igazolják a vallásbölcselet amaz újabb irányzatát, amely a vallásban egy több alkotó részből álló lelki megnyilatkozást lát. A vallást nem lehet leegyszerűsíteni, az ember lelki életének egyik-másik területére lokalizálni. A vallás követeli az egész embert, az egész lelki életet s így a vallás tüne-
ményének vizsgálója be kell, hogy járja még azokat a területeket is, amelyek látszólag semmiféle összefüggésben nem állanak a vallással.

II.

Az alapvető tények vázlatos megvilágítása után legyen szabad még a teljesség kedvéért rámutatnunk a filozófia és a vallás viszonyát illetőleg egy pár olyan mozzanatra, amely a szóbanforgó kérdést még jobban megvilágítja.

Vajjon lehet-e a vallásból filozófia? Nagyon nehéz erre a kérdésre helyesen megfelelni. A történelem azt bizonyítja, hogy a vallás, pl. maga a keresztény vallás is, miután a kezdet nehézségein átesett, igyekezett fogalmilag is tisztázni maga előtt hitének tárgyait. Így keletkezett a keresztény vallás mellett keresztény filozófia már a középkorban, érte ezen a szkolasztikus, vagyis a római katolikus egyház iskoláiban tanított hivatalos egyházi filozófiát. A protestántizmus is megtalálta a maga filozófiai alátámasztását Kantban és Fichte-ben. A szkolasztikus filozófiát jellemzi a fogalmak jelentésének pontos tisztázása mind a tárgyi, mind az alanyi oldalon. A rendszerezés, a logikai rend iránt való páratlanul csodálatos, finom érzék. A protestáns filozófia az ethika talaján épül föl. Ami a kereszténység lényegét illeti — ez kétségtelenül a protestántizmus vallásbölcseletében sokkal mélyebben és jellegzetesebben domborodik ki. A szkolasztika dogmai elemei azonban a protestantizmusra is hatással voltak s így a protestáns dogmatika a szkolasztika némely hagyományainak sajátosan protestáns ethikai elemekkel való felelegyítése.

Az a körülmény, hogy a kereszténység két főága mellett kialakult a filozófálásnak két sajátos típusa, semmiesetre sem tanus-
kodik amellett, hogy a vallás elfilozófálható. A keresztény vallás

sohasem lesz, nem is lehet más, mint vallás és sohasem lehet filozófia. Ahol a filozófia túlságosan erős mértékben hatott a Jézus vallására, ott már sok helyütt kizökkenti a kerékvágásból, amint már Pál apostolnál is nagyon érezhető. A keresztény vallás tulajdonképpen ott található a maga tisztaságában, ahol még nem keveredik filozófiai elemekkel. Senki sem állíthatja, hogy a filozófiai elmélyedés nem szolgálhat a vallásnak javára, de egészen bizonyos, hogy a vallás sokkal inkább érzelmi intuíciók eredménye, mint a reflexióé.

A másik kérdés, amelyet fölvetünk, ez: vajjon lehet-e a filozófiából vallás? Erre a kérdésre azt kell felelnünk, hogy sokkal inkább lehet, mint az előbbi. Sőt az előbbi egyáltalában nem lehetséges, míg ez utóbbira igen sok példát találunk. Igaz, hogy a filozófiából vallássá avanzsrozott világnézetek inkább fénylenek, de nem melegítenek, akárcsak a hold. A filozófiai színezetű és megalapozottságú vallásokat általában az jellemzi, hogy a vallásnak életet és lelket adó nagy reménységeit (mint pl. az örökéletet, feltámadást), a hitnek alapul szolgáló legfőbb valóságot: Istent, filozófiai természetű koncepciókkal akarják pótolni. Az egyik természettudományi (Ostwald), a másik szellemtudományi (Natorp, Eucken) alapon akar vallást, vagy jobban mondva vallásos világnézetet nyújtani. Egy részük a tünemények helyes megértésére, mások az életberendezkedés és életfolytatás teljes átalakítására fordítják a főgondot. A múlt hónapban Hollandiában tartott teozófiai kongresszus egy szellemi újjáteremtődés szükségességét hirdeti s arra hívja fel az emberiséget, hogy a legnagyobb önfegyelmézést gyakorolva saját magán, igyekezzenek eltávolítani és kiküszöbölni lelki életéből azokat a torlaszokat, amelyek meggátolják a lelki élet örökkévaló részének az elmúló fölé való kerekedését¹⁾.

A filozófia tehát igenis fölemelkedhetik a vallás magaslataira akkor, ha a részlegesen felül képes megpillantani olyan egyetemes szempontokat, amelyek az egész életet átható principiummá válnak az illető szemében. Az ilyen filozófián fölépülő vallásos világnézeteknek általában az a gyöngéjük, hogy minden meggyőződésüket feltétlenül „tudományos“ alapra akarják fektetni, ami sokszor csak erőltetett s a tudományosság bélyegét nem feltétlenül magánhordó konstrukciók segítségével történik. Lélektanilag egészen megérthető, hogy az emberek egy része a maga hitét a legszélesebb tudomá-

1) V. ö. Krisnamurti: Now c. beszédét.

nyos megalapozással igyekszik alátámasztani; a megalapozás hiányai fölött azonban kritika nélkül senkinek elsiklania nem szabad. Hiába, a hit, a lélek vallásos meggyőződésesei egészen sajátos jellegűek s mint ilyenek teendők kutatás tárgyává. Az újabb valláslélektani és vallásbölcseleti kutatásnak ez az egyik igen fontos, pozitív eredménye. A hit és vallás sok helyt nem tűri meg a tudományos megalapozást, de nincs is szüksége reá, ha igazán vallás akar maradni. Ez távolról sem azt jelenti, hogy valaki hihet mindent, amit neki tetszik s hogy valaki vallássá emelhet olyan babonákat, amelyek ellentmondanak a tapasztalatnak és tudásnak — hanem azt, hogy a vallás és a hit terén szükségképen találunk olyan igazságokat, amelyek nem a tudásra és a megismerésre támaszkodnak, de amelyek — mint Kant igen helyesen mondta — az emberi lélek berendezkedésének természetéből a logika kényszerítő erejével folyó kívánságok és szükségletek.

Szükséges még rámutatnunk egy tünetre, amelyet a vallásbölcseletnek nevezett tudomány reputációja érdekében kell kissé közelebbről szemügyre vennünk. „A filozófia kézikönyve“ (Handbuch der Philosophie) címet viselő egyik újabb sorozatos vállalatban, az 1927. év folyamán két vallásbölcseleti mű jelent meg. Az egyiknek szerzője egy jónévű kath. író *Przywara*. A mű címe: „Vallásbölcselet a kath. teológia szerint“. A másiknak szerzője egy épen olyan jónévű protestáns író, a már említett *Brunner Emil*. Művének címe „Vallásbölcselet az evangélikus teológia szerint“. Az első egy általános filozófiai részből és egy speciális, a katolikus vallásbölcseletet tartalmazó részből áll; a másiknak kiinduló pontja a bibliai kijelentés, mely szerinte az egyedüli egyszersmindenkorra szóló isteni kijelentés. Erre építi fel egész rendszerét. Távol áll szándékunktól, hogy e két mű részletes bírálatához fogjunk, csak néhány általános észrevételre szorítkozunk.

Ha a „vallásbölcselet“ elnevezésnek van valami értelme, akkor nem lehet és nem szabad semmiféle felekezeti részére kisajátítani, illetve felekezeti alapon kezelni. Felekezeti vallásbölcselet nincsen; *contradictio in adjecto*. Van felekezeti teológia, de nincs felekezeti vallásbölcselet. Mikor a vallásbölcselet fogalma megszületett, ami nem is volt olyan régen, akkor ez már szükségképen azt jelentette, hogy a vallás tünetényeinek a kutatása akár a metafizika, akár a lélektan vagy az ismeretelmélet terén eljutott arra a magaslatra, arra az egyetemes nézőpontra, amely a vallást a maga egyetemleges sajátosságában vizsgálja a felekezeti és teológiai szempont

tökéletes mellőzésével. A vallásbölcselet kereshet és találhat a különböző teológiákban bölcseleti elemeket, ilyenek azonban épen azok lesznek elsősorban, amelyek felekezeti mivoltuk dacára is magukon viselik azokat a vonásokat, amelyek a filozófia egyetemes és objektív álláspontjának megfelelnek. A vallásbölcselet elnevezés s ennek az egész tudománynak célja, tartalma, problémái a vallástudománynak a teológia fölé való kerekedését jelzik. Lehetséges kétségtelenül egy teológiai rendszer felekezeti praeokkupációk nélkül is. Az ilyen teológia már eo ipso vallásbölcselet, ha nem is nevezi magát ezen a néven. A vallásbölcselet megkülönböztető elnevezésére azonban épen azért volt szükség, mert a „teológia“ szó szinte a priori magában hordozza a felekezetiesség jellegét. Nekünk unitáriusoknak az a meggyőződésünk, hogy a mi teológiánk, amely Jézus alapján áll, de amellet nem zárkózik el a vallásos jelenségek megértésének bárminő újabb tudományos eredményétől, valóban ideálisan megközelíti a vallásról való fölfogás amaz egyetemes nézőpontját, amelyet a vallás bölcseleti szemlélete kíván meghonosítani. Mindennek dacára azonban legalább is a fogalmakkal való visszaélésnek tekintenők azt, ha valaki vallásbölcseletet írna az unitárius teológia alapján. De épen annyira meddőnek tartjuk azokat a kísérleteket is, amelyek az unitarizmust különböző, a filozófiai kutatás területén fölmerült álláspontokkal akarják azonosítani, vagy legalább is egybevetni. Az unitarizmus nem monizmus vagy valami efféle. Természettudományi vagy akár szellemtudományi okoskodásokkal az unitarizmust sem megvilágítani, sem alátámasztani nem kell és nem lehet, de nem is szükséges. Az unitarizmus nem filozófia, nem is abból indult ki, tehát nem is ott kell keresni. Az unitarizmus a Jézus evangéliuma alapján álló s a reformáció munkája után annak ősi, eredeti forrásához visszanyúló, történelmileg kifejlődött és kialakult szemlélete és felfogása a kereszténység nagy igazságainak. Az, hogy fölfogásának egyetemessége megegyezik és összeegyeztethető a tudomány és a filozófia megállapításaival, az csak növeli értékét mint *vallásnak*, mint teológiai álláspontnak, mint a keresztény életigazság fölfogásának, de nem árthat és nem befolyásolhatja evangéliumi és *vallásos* jellegének tisztaságát. Az unitarizmus sohasem volt elmélet, ellenkezőleg, az evangéliumot igyekezett megtisztítani a teológiai elméletektől s így örökkévaló missziói hivatása van a keresztény felekezetek között, amelyek mindenike elsősorban teológiai rendszer s azután vallás. Találón mondja James, hogy az egyházak és a teológia általában másod-

kézből vett tradíciókból élnek (live at second hand tradition). Az unitarizmusnak ez alól kivételt kell képeznie, máskülönben elveszíti eredeti elhivatását. Az unitarizmus semmiféle külön filozófiát nem igényel a maga számára, mert hozzá csak az a filozófia állhat közel, amely méltó a nevére s amely nem köti le magát semmiféle pragmatikus érdeknek, hanem az igazság kutatásának elfogulatlan szolgálatában áll. Sem a racionálizmus, sem a humánizmus, sem a monizmus, sem semmiféle „izmus“ nem tartozik hozzá az unitarizmushoz, csakis épen ez egy: az unitarizmus. Ennek lényege pedig: *követni Jézust az evangéliumban lefektetett tanításai alapján Istennek, a mi mennyei Atyánknak megismerése, vagy pontosabban kifejezve, megérzése felé a vallásos lélek teljes odaadásával az érzésnek, akaratnak és az intelligenciának teljes feszültségével.* Ha ezt tesszük, akkor az unitárius vallás lerázva magáról az idők folyamán barátai, avagy ellenségei által reáaggatott „izmus“-okat, élni fog örökké, mint a Jézus szellemében való életfolytatás megtisztult formája.

Dr. Varga Béla.

Egyházunk és a nőkérdés.

Mult évben egy nagyon szép és érdekes könyv jelent meg Németországban: „A nőmozgalom. Története, problémái és céljai“. Szerzője Agnes von Zahn-Harnack, a nagy teológus leánya.

A politikai nőmozgalmat ismertető fejezetében van egy rész, amely minket unitáriusokat egészen közelről érint. 1906-ban halt meg New-Yorkban 86 éves korában Susan B. Anthony, ki egész életét a nők jogainak kivívására szentelte. Temetése olyan volt, mint egy fejedelelemnőé, mert szülővárosának szenátusa kellőképpen méltányolni tudva e kiváló asszony tevékenységét, érdemeihez méltó végtisztességben részesítette. A szerzőnő azért emeli ezt ki különösképen, mert abban az időben Európában még egyáltalán nem részesültek a feminista nők ilyen megértésben és megbecsülésben, valamint az sem fordulhatott volna elő, hogy itt egy pap a feministák előharcosát olyan hangon bucsúztassa el a sirnál, mint azt a new-yorki unitárius pap tette!

Miután a lutheránus német asszony érdemesnek tartja e beszédet leköszölni, minket is érdekelhet tartalma:

„Miért tartozunk Istennek köszönettel? Elsősorban azért, hogy őt olyanak teremtette, amilyen volt: érzékeny lelkűnek, ki annyira szerette otthonát, hogy valósággal feláldozta magát azért, hogy mások otthonát is szebbé tegye, amint hogy mindenütt derü költözött embertársai otthonába, ahol az ő munkássága világított. Köszönjük Neked Istenünk, hogy nagy feladatok teljesítésére volt elhíva, mert tevékenysége nyomán új csillag tűnt fel egünkön. Egy ismeretlen és elfeledett igazságosságról tett tanubizonyságot, midőn felkereste midazokat, kik még nem hallathatták hangjukat, hogy ők is felemelhessék szavukat a közjó érdekében.

Köszönjük szívének jóságát, emelkelkedett szellemének mély valóságosságát, rendületlen hitét és lelkének nemes bátorságát. Köszönjük, hogy határtalan önzetlenséggel áldozta életét a Te szotgálatodra, követve az írás szavait: aki az ő életét meg akarja nyerni, el kell, hogy azt veszítse. Köszönjük, hogy mindnyájunk élete tisztább lett